

Шевцов О.А.

*аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОБРОВІЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Постановка проблеми. У 2015 р. було прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що знаменувало старт адміністративно-територіальної реформи. Законом було врегульовано відносини, які виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких принципів: 1) конституційності та законності; 2) добровільності; 3) економічної ефективності; 4) державної підтримки; 5) повсюдності місцевого самоврядування; 6) прозорості та відкритості; 7) відповідальності.

Особливої уваги заслуговує принцип добровільності, що останнім часом критикується завдяки перспективним планам, котрими передбачено закінчити реформу до 2021 р., та необізнаністю широких мас населення щодо умов добровільного об'єднання, процедури утворення об'єднаних територіальних громад. Досі залишається не розкритим питання щодо стану правового регулювання добровільності об'єднання територіальних громад під час завершення реформи децентралізації. Відсутність динамічних змін у законодавстві у сфері добровільного об'єднання територіальних громад, фактичне завершення реформи в 2021 р. зумовлюють необхідність подальшого розвитку наукових досліджень у цьому напрямі.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку місцевого самоврядування, фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації, дослідженням місцевого самоврядування як суспільно-значимого явища, вивченням різних аспектів питання об'єднання територіальних громад України займалися такі вчені та громадські діячі: В. Негода, А. Ткачук, І. Козирев, С. Серьогін, М. Баймуратов, О. Батанов, М. Корнієнко, М. Пухтинський, О. Власюк, І. Кресіна, Ф. Сербан, В. Бабаєв, О. Бобровська, П. Ворона, І. Дробот, О. Назаренко та ін.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є вивчення й аналіз сучасного стану правового регулювання добровільного об'єднання територіальних громад. Для досягнення поставленої мети необхідно: вивчити та проаналізувати стан правового регулювання добровільного об'єднання територіальних громад; визначити розповсюджені проблеми у процесі добровільного об'єднання територіальних громад; роз'яснити, які саме переваги та відповідальність передбачені для громад після об'єднання; пояснити необхідні для реалізації основних завдань забезпечення процесу удосконалення територіальної організації влади на період до 2021 р. кроки реформи; визначити позитивні зміни об'єднання територіальних громад; надати обґрунтовані рекомендації щодо врегулювання питання добровільного об'єднання територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Реформа децентралізації не є новим явищем – самоорганізація громадян у різних формах її

прояву відома й використовується багатьма країнами світу.

Успіх триваючої реформи (децентралізації) в Україні безпосередньо залежить від ініціативності громадян. Проте соціально активна частина населення, яка має бути рушієм у цій справі, на жаль, перебуває в меншості, а закон виписаний таким чином, що рішення про об'єднання приймає більшість, тобто більшість дає згоду на впровадження цього процесу. На жаль, вищевказана більшість не достатньо проінформована про суть реформи, її соціально-економічні та правові наслідки. Але сьогодні ті громади, які об'єдналися, дають змогу на практиці побачити позитивні зміни, такі як: вирішення соціальних проблем, залучення інвесторів, збільшення бюджету громади, якість і доступність послуг та ін. Станом на 10 січня 2020 р. створено 1 029 об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ), 49 із яких очікують рішення центральної виборчої комісії про призначення перших виборів; 44 з яких – ОТГ з адміністративними центрами у містах обласного значення, для порівняння у 2015 р. було створено 159 громад; місцеві бюджети за останні декілька років зросли на 181,9 млрд грн: з 68,6 млрд у 2014 до 250,5 млрд грн у 2019 р. (за січень – листопад) [9, с. 15]. Такі темпи впровадження реформи експерти, в т. ч. міжнародні, називають дуже високими, а уряд стверджує, що 2018 рік є ключовим у питанні формування базового рівня місцевого самоврядування [6].

Однак досі деякі громади мають сумніви щодо об'єднання, не розуміють суть реформи й умов, що передують об'єднанню. Однією з основних умов процесу об'єднання є необхідність врахування історичних, культурних та етнічних чинників. Це дає можливість врахувати місцеві особливості та зменшити ризики виникнення соціально-політичних конфліктів. Ще однією важливою умовою добровільного об'єднання територіальних громад є те, що якість і доступність публічних послуг, які надаються в об'єднаній тери-

торіальній громаді, не повинна бути нижчою, ніж до об'єднання. Така умова унеможливорює руйнацію наявної інфраструктури і надає реальну можливість її модернізувати і розвивати [3]. Проте, незважаючи на позитивні зміни, залишаються певні не вирішені питання. Одним із таких питань, які турбують суспільство, є добровільність об'єднання територіальних громад, оскільки сьогодні гостро постає питання: що робити, якщо певне селище, село, місто не хоче об'єднуватися? чи буде уряд змушувати громади об'єднуватися без їх добровільної згоди? чи можна говорити про добровільне об'єднання, коли є перспективний план формування територій громад? чи зможе уряд до 2020 р. включно швидко затвердити необхідні для громад закони? чи збережеться принцип добровільності як у правовому полі, так і фактично?

Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» встановлено порядок реалізації відповідного права. Відповідно до вищевказаного закону Ініціаторами добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст можуть бути: 1) сільський, селищний, міський голова; 2) не менш як третина депутатів від загального складу сільської, селищної, міської ради; 3) члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи; 4) органи самоорганізації населення відповідної території (за умови представлення ними інтересів не менш як третини членів відповідної територіальної громади) [2]. Отже, основна роль у цьому процесі відводиться представницьким і виконавчим органам місцевого самоврядування, оскільки ініціювати процес об'єднання складно для таких інститутів, як члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи й органи самоорганізації населення відповідної території, через їх недостатню для подібних завдань розвиненість. Після того, як відбулися громадські обговорення і місцеві ради дали згоду на об'єднання, з однакової кількості представників територіальних громад створюється спільна робоча група,

яка готує проекти необхідних для завершення цього процесу рішень. Підготовлені спільною робочою групою проекти рішень ще раз мають пройти громадські обговорення й отримати схвалення на сесіях місцевих рад. Наступним кроком має бути їхня перевірка на відповідність Конституції та законам України обласною державною адміністрацією (далі – ОДА). У разі отримання позитивного висновку від ОДА місцеві ради ухвалюють остаточне рішення про добровільне об'єднання територіальних громад. Після завершення цього процесу обласна державна адміністрація звертається до ЦВК і просить її призначити перші вибори голови та депутатів об'єднаної територіальної громади [3].

Важливим аспектом вищевказаного процесу є те, що об'єднання територіальних громад має відбуватись на добровільній основі. Проте процес децентралізації має відповідний план, а саме перспективний план формування територій громад, який розробляється відповідною облдержадміністрацією для своїх областей, схвалюється відповідними обласними радами та затверджується Кабінетом міністрів України для кожної області. Перспективний план можна визначити як безпосередньо план об'єднання, так і важіль впливу на місцеві громади. Механізм перспективного плану доволі зрозумілий. Оскільки, проаналізувавши методику формування спроможних територіальних громад, можна зробити висновок, що, за задумом Кабінету Міністрів України, процес децентралізації починається саме з перспективного плану, а не з добровільного об'єднання громад. Оскільки Кабмін залишив за собою остаточне затвердження планів, можна припустити, що створені ОДА плани використовувалися як база з подальшим внесенням змін зверху. Окрім цього, перспективні плани неодноразово коригувалися самими ОДА. Візьмемо, наприклад, Полтавську область. До схваленого обласною радою перспективного плану 8 разів розроблялися або ж вносилися зміни. Кількість ОТГ за цей час у плані, схваленому радою, збільшилася

з 57 до 70. Розміщена на сайті Верховної ради та затверджена Урядом остання редакція перспективного плану для області містить лише 54 громади. Закарпатська область, взагалі без перспективного плану, має шість об'єднаних громад, створених у 2015–2017 рр. Можна припустити, що перспективний план перетворився із запланованого механізму впливу центральної влади на дійсно приблизний план об'єднання. Про це свідчить порядок надання субвенції ОТГ на формування інфраструктури, для отримання якої до 2018 р. необхідно було бути об'єднаним у межах, запланованих перспективним планом. На практиці ця норма діяла специфічно, оскільки, наприклад, ОТГ Закарпатської області також отримували субвенцію без перспективного плану, й у квітні 2018 р. вона була виключена. Залишається норма щодо приєднання громад до ОТГ, згідно з якою для доєднання громада має у перспективному плані належати до цієї ОТГ. Проте залишаються важелі впливу на процес об'єднання, наприклад, ОДА мають змогу блокувати перші вибори або ж не надавати висновки про законність і конституційність об'єднання [5]. Вартим уваги є те, що сьогодні більшість керівництва міст обласного значення розуміють, що саме у приміській зоні є можливості для подальшого їхнього розвитку. Останні розуміють, що міста є найбільшими точками економічного розвитку, які замкнені межами адміністративно-територіальних одиниць сільських / селищних рад. І вони не можуть розвиватися і просуватися далі без відповідних територій. Але необхідно сказати, що у вигравші будуть як жителі сільських територій, так і жителі міста [1].

Зауважимо, що не всі громади згодні об'єднуватися через низку обставин. Наприклад, часто виникають ситуації, коли громада, розташована поруч із містом, категорично не хоче іти у місто, бо в них більше доходів на одну людину і більше порядку, ніж у місті. Все тому, що є великі міста, міста-мільйонники, де зовсім інша структура життя, ніж у навколишніх територіях. І ці території біля

міста-мільйонника фактично використовують близькість до великого ринку і тому бояться втратити свою самостійність у паразитуванні (у хорошому сенсі) на цьому великому ринку. У таких випадках застосовуються механізми горизонтального співробітництва. Велике місто і навколишні міста чи громади, які в Європі називають другим ярусом, створюють спільні проекти. Беручи до уваги досвід Польщі, наприклад, у м. Люблін діє каналізаційна агломерація. Гміни навколо Любліна об'єднані по одному питанню – спільному каналуванню. З іншого боку, сміттєва агломерація. Коли частина гмін, яка не має можливості утилізувати сміття, об'єднується з містом для спільного збирання й утилізації цього сміття. Це – високоінтелектуальне управління [1].

Однак, оцінюючи тверезо успішність реформи децентралізації та ситуацію на території Київської, Одеської, Львівської, Вінницької, Ужгородської та Полтавської областей, незважаючи на успіхи вже об'єднаних громад, досі залишилися не об'єднані громади. Аналізуючи український варіант реформ, простежуємо підхід державного стимулювання муніципалітетів до об'єднання, який застосовувався Латвією. У Латвії адміністративно-територіальна реформа проводилась у два етапи: перший – на основі добровільного об'єднання, другий – шляхом примусового злиття муніципалітетів. Причому цим процесам передувала розробка Проекту адміністративно-територіального поділу з урахуванням критеріїв кількості населення, розвитку інфраструктури, взаємної віддаленості населених пунктів. З огляду на це, за висновком А. Матвієнка, для колишніх пострадянських республік найбільш оптимальною є латвійська модель укрупнення органів місцевого самоврядування, що передбачає поєднання добровільності на початку реформи та примусовості на завершальному її етапі [7, с. 47].

Доречно згадати досвід у запровадженні реформи децентралізації Польщі та порів-

няти його з децентралізацією в Україні. Перший етап реформи децентралізації у Польщі (1990 р., запровадження місцевого самоврядування на рівні гмін) проходив за таких самих складних економічних умов, як і в Україні (падіння ВВП, інфляція). Другий етап реформ (1998–1999 рр., запровадження самоврядування на всіх трьох рівнях – гміни, повіту й воєводства) у Польщі відбувався вже в умовах економічного зростання. На відміну від Польщі, в Україні на початковому етапі одночасно стартували по суті дві реформи – реформа адміністративно-територіальної системи на базовому рівні (об'єднання громад) і реформа місцевого самоврядування (перерозподіл повноважень і ресурсів на користь об'єднаних громад). На відміну від Польщі, де адміністративно-територіальна реформа на рівні гмін відбулась у 1970 р. у примусовому порядку, в Україні адміністративно-територіальна реформа на рівні ОТГ відбувається на основі принципу добровільності, покладеного в основу Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що значно ускладнює процес. Як у Польщі, так і в Україні реформа децентралізації на початковому етапі перебувала під сильним політичним впливом, що призвело до відкладення реформи в Польщі на чотири роки, а в Україні – до затягування реформи адміністративно-територіального устрою, що гальмує реформу місцевого врядування.

Ситуація в Україні загострюється ще й тим, що прийняття і затвердження змін до Конституції в частині децентралізації, яка легалізує саму реформу децентралізації, блокує пункт, котрий не має безпосереднього відношення до реформи – про особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Як зазначав перший заступник міністра Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України В'ячеслав Негода: «Закон не зобов'язує територіальні громади об'єднуватися виключно до Перспективного плану

формування територій громад областей. Водночас таким громадам слід пам'ятати, що законодавством визначено підстави переведення новоутворених об'єднаних громад на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом і надання фінансової підтримки таким громадам шляхом виділення коштів у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури у разі, якщо її межі повністю відповідають межах, визначеним Перспективним планом формування територій громад області» [4].

Нині прихильники реформи мають складну ситуацію у вигляді загрози незавершеності реформи децентралізації, адже існує певний план-графік, презентований Першим заступником Міністра регіонального розвитку В'ячеславом Негодою 20 липня 2017 р. під час форуму «Децентралізація – основа формування нової системи управління та місцевого розвитку» в Тернопільській області за участі Прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана, який необхідно поетапно виконувати. Перший заступник Міністра регіонального розвитку В'ячеслав Негода 20 липня 2017 р. під час вищевказаного форуму звернув увагу на організаційно-правове забезпечення процесу удосконалення територіальної організації влади на період до 2021 р., яким передбачено виконання таких основних завдань. А саме: 1. Формування спроможних громад – фундаменту реформи; 2. Упорядкування районного рівня; 3. Упорядкування системи територіальних органів центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ); 4. Формування нового АТУ. До чергових місцевих виборів необхідно запровадити новий АТУ на рівні громад і районів (субрегіональний поділ може бути скасованим лише шляхом внесення змін до Конституції). Невиконання цього завдання призведе до заморожування системи АТУ до 2025 р. З цією метою необхідно прийняти: Закони «Про засади адміністративно-територіального устрою України»; «Про адміністративно-територіальний устрій України»; рішення про затвердження в 2018 р.

нового АТУ в 1–2-х пілотних областях і запровадити модельну систему територіального управління областю [8, с. 11].

Нині ми маємо зовсім протилежну ситуацію: не упорядкований районний рівень, тобто не проведено злиття районів, територія яких повністю покривається однією об'єднаною територіальною громадою; не оптимізовано повноваження, структуру й чисельність районних державних адміністрацій; не упорядковано систему територіальних органів центральних органів виконавчої влади; не прийняті необхідні законопроекти, що гальмує запровадження нового адміністративно-територіального устрою на рівні громад і районів. Таким чином, звертаючи увагу на вищевказані обставини, якщо політики й не об'єднані громади не виконуватимуть основних кроків реформи, не усвідомлять, що місцеві вибори у жовтні 2020 р. повинні проходити на новій територіальній основі – головні зміни, що стосуються децентралізації, перенесуться на період 2024–2025 рр. Тоді як реалізація вищевказаних завдань забезпечить втілення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, а також забезпечить перехід країни на нову модель багаторівневого врядування [8, с. 12].

Висновки. Враховуючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що процес об'єднання територіальних громад повинен здійснюватися лише на добровільній основі, іншого законодавством не передбачено. Проте, враховуючи практику країн Європейського союзу, доцільно зауважити, що примусовість проведення децентралізації значно прискорила б і спростила процес адміністративно-територіальної реформи. Однак, незважаючи на припущення щодо затримки розвитку реформи, не об'єднані громади України якнайшвидше мають усвідомити, що нині від їх рішення, об'єднуватися чи ні з іншими громадами, залежить не тільки їхній майбутній розвиток, а й успішність реформи. Також необхідно зауважити, що відповідно до статистичної

інформації, зазначеної в Моніторингу процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 січня 2020 р., державна фінансова підтримка місцевого та регіонального розвитку станом на 2019 р. зросла у 41,5 рази порівняно з 2014 р. Тому 6 263 досі не об'єднані громади мають ліпші умови для об'єднання, аніж першопрохідці реформи децентралізації.

Незважаючи на складність процедури добровільного об'єднання територіальних громад, при належному, на національному рівні, інформуванню громадян щодо перспектив, користі й подальшого розвитку громад, реформа має всі можливості для успішного завершення. Чинне законодавство, що регламентує процес добровільного об'єднання територіальної громади, потребує доопрацювання. Зокрема, заради успішності впровадження реформи децентралізації необхідно прийняти найближчим часом такі важливі закони, при прийнятті яких немає необхідності чекати конституційних змін: «Про засади адміністративно-територіального устрою України», «Про внесення змін до закону «Про

регулювання містобудівної діяльності», «Про службу в органах місцевого самоврядування». Також потребують оновлення закони про місцеві вибори, про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації тощо.

Окрім вищевказаного, Кабінету Міністрів України необхідно й надалі дотримуватися принципу добровільності, що підвищить рівень довіри населення й забезпечить подальший ефективний розвиток реформи. Після запровадження вищевказаних законів і змін громади приєднуються до об'єднання й питання добровільності більше не порушуватиметься. Однак, якщо громади під тиском окремих політичних еліт не розпочнуть об'єднання у відведений для успішного завершення реформи період, враховуючи успішний досвід європейських країн, доцільним буде примусове злиття, що здійснюватиметься з метою сприяння у підвищенні фінансового потенціалу територій, які цього потребують, і максимально можливе вирівнювання міжрегіональних фінансових диспропорцій із метою забезпечення громадян належним рівнем публічних послуг незалежно від місця їхнього проживання.

Анотація

Реформа децентралізації спрямована на формування демократичної та ефективної системи державного управління, вирішення соціальних проблем, залучення інвесторів, збільшення бюджету об'єднаних територіальних громад. Проте у громадах часто виникають питання у правовому полі, які не дають змоги громадам використовувати свій потенціал повною мірою. Сьогодні найбільшою проблемою, яка гальмує процес добровільного об'єднання територіальних громад, була й залишається відсутність широкої інформаційної кампанії щодо переваг і відповідальності громад після об'єднання, прийняття необхідних конституційних змін, прийняття наступних законопроектів, при прийнятті яких немає необхідності чекати конституційних змін: «Про засади адміністративно-територіального устрою України», «Про внесення змін до закону «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про службу в органах місцевого самоврядування». Як результат, у деяких областях противниками реформи стали районні державні адміністрації, які повинні, навпаки, реалізовувати задачі реформи; не упорядкований районний рівень, тобто не проведено злиття районів, територія яких повністю покривається однією об'єднаною територіальною громадою, не оптимізовано повноваження, структура та чисельність районних державних адміністрацій; не упорядковано систему територіальних органів центральних органів виконавчої влади; не прийняті необхідні законопроекти, що гальмує запровадження нового адміністративно територіального устрою на рівні громад і районів. Таким чином, звертаючи увагу на вищевказані обставини, якщо політики й не об'єднані громади не викону-

ватимуть основних кроків реформи, не усвідомлять, що місцеві вибори у жовтні 2020 р. повинні проходити на новій територіальній основі – головні зміни щодо децентралізації перенесуться на період 2024–2025 рр.

У статті висвітлюються причини відмови громад від добровільного об'єднання, пояснюється важливість принципу добровільності об'єднання, надається відповідь на питання про переваги та відповідальність громад після об'єднання, пояснюються необхідні для реалізації основних завдань забезпечення процесу удосконалення територіальної організації влади на період до 2021 р. кроки реформи та на прикладі вже об'єднаних територіальних громад висвітлюються результати реформи децентралізації.

Ключові слова: децентралізація, об'єднані територіальні громади, добровільне об'єднання, добровільна основа, перспективний план, закон, право, реформа.

Shevtsov O.A. Current state of legal regulation of voluntary association of territorial communities

Summary

The Decentralization reform is aimed at the formation of a democratic and efficient system of public administration, solving social problems, attracting investors, and increasing the budget of the united territorial communities. However, there are questions often arise in the legal field, that don't allow communities to use their full potential. The biggest problem that slows down the process of voluntary association of territorial communities has been and remains lack of a broad awareness campaign about the benefits and responsibilities of communities after the merger, the adoption of the necessary constitutional changes, the acceptance of subsequent bills that shouldn't have to wait for constitutional changes: "On the principles of the administrative and territorial structure of Ukraine", "On amendments to the law "On the regulation of urban development activities", "On service in local governments".

As a result, in some regions, district public administrations have become opponents of the reform, who must, on the contrary, accomplish the objectives of the reform; the district level is not organized, that is, the merger of districts whose territory is completely covered by one unified territorial community has not been done; the powers, structure and quantity of district state administrations have not been optimized; the system of territorial bodies of central executive bodies is not ordered; the necessary bills have not been adopted, which slow down the introduction of a new administrative and territorial structure at the level of communities and districts.

Thus, paying attention to the aforementioned circumstances, if politicians and not united communities will not follow the basic steps of the reform, if they won't realize that the October 2020 local elections must be held on a new territorial basis – the major changes regarding decentralization will be postponed to 2024–2025 years.

This article highlights reasons for refusal of voluntary association of communities, explains the importance of the principle of voluntary association, responds to questions about the benefits and responsibilities of communities after a merger, explains the steps to be taken to ensure the process of improving the territorial organization of government for the period up to 2021 and the examples of already united territorial communities highlight the results of decentralization reform.

Key words: decentralization, united territorial communities, voluntary association, voluntary basis, prospective plan, lex, law, reform.

Список використаних джерел:

1. Поточні виклики децентралізації: дискусія з експертами. URL: <http://ucmc.org.ua/uk/potochni-vikliki-detsentralizatsiyi-diskusiya-z-ekspertami/> (дата звернення: 10.06.2019).
2. Про добровільне об'єднання територіальних громад. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 10.06.2019).
3. Закон про ОТГ: «плюси» та «мінуси». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/zakon-pro-otg-plyusy-ta-minusy> (дата звернення: 10.06.2019).
4. Закон не зобов'язує територіальні громади об'єднуватися виключно по. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/2913> (дата звернення: 10.06.2019).
5. Майбутнє децентралізації: що нас чекає до 2020 р. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3081762/mayibutn_detsentralizats_scho_nas_cheka_do_2020_roku (дата звернення: 10.06.2019).
6. Загальна інформація: експертний аналіз. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 10.06.2019).
7. Добровільне об'єднання територіальних громад: зміст та алгоритм проходження основних етапів. URL: http://www.dridu.dp.ua/proekt_ms/doc/aplup_2015_4_8.pdf (дата звернення: 10.06.2019).
8. Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow Report «Створення об'єднаних територіальних громад в Україні 2015–2017». URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Detsentralizatsiya-v-Ukrai-ni-2014-2017-rr.pdf> (дата звернення: 25.02.2020).
9. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 січня 2020 р. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/526/10.01.2020.pdf> (дата звернення: 25.02.2020).